

УДК 159.923.2

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» ЯК ПРОДУКТ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ**Демчук О.А.**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті узагальнено та систематизовано наукові підходи до розуміння Я-концепції особистості як продукту розвитку її самосвідомості і важливого фактора детермінації поведінки. Проаналізовано динаміку дослідницьких підходів до вивчення свідомості й самосвідомості. Розглянуто структуру та рівневу будову самосвідомості особистості. Узагальнено теоретичні погляди щодо сутності Я-концепції та Я-образу як результату суб'єктивного відображення людиною самої себе. Вказано на необхідність розгляду Я-концепції як динамічного утворення, яке здатне змінюватися, ускладнюватися й розвиватися протягом усього життя. **Ключові слова:** Я-концепція, Я-образ, особистість, свідомість, самосвідомість, саморегуляція.

Постановка проблеми. Динамічне сьогодення висуває підвищені вимоги до психологічної зрілості людини та її здатності вирішувати складні, а часто й стресогенні проблеми, якими наповнене сучасне життя. Водночас, процес становлення зрілої особистості нероздільно пов'язаний із формуванням її свідомості й самосвідомості. Це актуалізує увагу дослідників до проблеми розвитку Я-концепції як продукту самосвідомості, яка, будучи ядром особистості, здійснює регулюючий вплив на всі сторони життєдіяльності людини. Однак, теоретичний аналіз феномену «Я-концепції» як наукової категорії засвідчує про складність та багатогранність її вивчення, що обумовлюється різними підходами науковців до розуміння її сутності, змісту, структури та методів дослідження [1, 5]. Не всі автори використовують термін «Я-концепція», також для позначення цієї змістовної сфери самосвідомості застосовуються терміни «образ Я», «когнітивний компонент самосвідомості», «самоприйняття», «самоставлення» тощо. Таким чином, існує необхідність узагальнення й систематизації існуючих поглядів щодо вивчення свідомості й самосвідомості як складного психічного процесу, внаслідок якого формується гармонійна/дисгармонійна Я-концепція особистості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історія досліджень самосвідомості до сьогодні характеризується багатовекторністю й неоднозначністю тлумачення основних понять, через які визначають цей психологічний феномен. Із зарубіжних психологів найбільший внесок у розвиток цієї проблематики зробили Р. Бернс, У. Джемс, Е. Еріксон, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та ін. У радянській психології вивченню самосвідомості присвячена велика кількість робіт таких видатних психологів як Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, С. Рубінштейн, В. Столін, І. Чеснокова та ін. Українські психологи (І. Бех, М. Боришевський, В. Васютинський, С. Васківська, Я. Гошовський, В. Роменець, Т. Титаренко, П. Чамата, О. Шевченко та ін.) у своїх наукових працях розглядають різноманітні аспекти проблеми самосвідомості та Я-концепції, її структурних компонентів та факторів розвитку.

Мета статті – теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація основних досліджень самосвідомості, які розкривають її зміст, структуру та функціональне значення, а також характеристика «Я-концепції» як продукту розвитку самосвідомості особистості.

Виклад основного матеріалу. Самосвідомість особистості як один із проявів її внутрішнього світу завжди була в центрі уваги філософів та психологів. Для Платона, Сократа і Аристотеля поняття самосвідомості було тотожне самопізнанню. В період середньовіччя філософ Августин вважав, що абсолютно достовірне сприйняття людиною власного життя повинне нерозривно пов'язуватися з усвідомленням своїх обов'язків перед самим собою, своїми близькими і «внутрішнім вчителем», що втілює в собі незмінну єдність етичних цінностей.

У класичній західноєвропейській гносеології найбільший вплив на хід осмислення питання про самосвідомість здійснив французький мислитель Рене Декарт, який розглядав самосвідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту власного внутрішнього світу, яке пов'язувалося філософом, перш за все, з поняттям рефлексії, що забезпечує співвіднесення нового знання з уже наявним інтелектуальним досвідом, а значить, і розумом як суб'єктом мислення, що гарантує єдність самосвідомості [4]. Повний відрив психічного (безпосередньої субстанції) від об'єктивного світу і самого суб'єкта здійснив основоположний вплив на усі наступні вчення про свідомість, в руслі яких самосвідомість розглядалася як здатність суб'єкта мати знання про власні психічні стани.

В класичній німецькій філософії категорія самосвідомості незмінно пов'язувалася з моральністю. Так, І. Кант розглядав самосвідомість як необхідну передумову моральності і моральної відповідальності й започаткував уявлення про структуру самосвідомості [6]. Обговорюючи це питання, філософ писав, що людське «Я» характеризується подвійно: з одного боку, воно як частина чуттєвого світу підкоряється причинній закономірності, необхідності; з іншого, – воно як носій духовного начала належить до надприродного світу вищих цінностей і є законодавцем морального світу волі і абсолютних цінностей. І. Кант сформулював ідею, згідно з якою людина реалізує себе як особистість завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварини і дає можливість вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону. Таким чином, поняття самосвідомості, сформоване в європейській культурі, розглядалося лише як іманентна, яка йде з глибини духу внутрішня активність суб'єкта, як рефлексія пізнання суб'єктом самого себе, тобто усвідомлення власних психічних якостей і станів.

Друга лінія розвитку концепції самосвідомості пов'язана з визначенням її соціальної детермінації. Одна з перших спроб виокремити соціальний чинник самосвідомості належить американському психологу У. Джемсу [5]. Науковець запропонував чіткі психологічні терміни для розмежування «Я, яке пізнає» і «емпіричного Я». В структурі «емпіричного Я» У. Джемс виокремлює матеріальне «Я», соціальне «Я» та духовне «Я» – духовні здібності індивіда і процеси свідомості. Головними компонентами самосвідомості в У. Джемса є соціальне і духовне «Я». Водночас, У. Джемс вважав, що не існує такого Я, яке було б відмінним від сукупності або потоку переживань. Він стверджував, що кожний момент свідомості привласнює кожний попередній момент, і тому той, хто пізнає, якось включений в Я, яке пізнається [5].

Г. Олпорт в аналізі проблеми самосвідомості застосовує поняття «пропріум» (від лат. – особиста власність) як сукупність усіх сторін особистості, її внутрішня єдність. Характеризуючи розвиток «пропріуму» впродовж всього життя індивіда, вчений зазначає, що кінцевим результатом його розвитку стає сформоване зріле «Я» як об'єкт суб'єктивного пізнання й відчуття. Серед функцій «пропріуму» він виокремлює такі: відчуття тіла – тілесне Я, самототожність або відчуття себе собою – відчуття, яке зростає поступово, розширення Его, раціональний суб'єкт, образ себе, особистісне прагнення або мотивація і остання функція – суб'єкт пізнання, яка синтезує всі «пропріативні функції» й полягає в тому, що людина пізнає не лише об'єкти матерії, але й саму себе. Перші функції розвиваються в ранньому дитинстві, наступні залежать від індивідуальних особливостей людини, її життєвого шляху. Г. Олпорт підкреслює, що на будь-якій стадії становлення особистості розвивається не одна, а цілий сплав «пропріативних функцій». Так, наприклад, в ситуації досягнення зрілою особою саморозуміння (самооб'єктивізації) активізується аспект, що пізнає, раціональний суб'єкт «пропріума», особисте прагнення, розширення Его і образ себе [9].

К. Юнг поряд з «Я» («Его») як суб'єктом свідомості виокремлює «самість» як об'єкт «тотальної психіки», що включає свідоме й несвідоме. Науковець вводить поняття «колективного несвідомого», підкреслюючи багаторівневість структури особистості, її самосвідомості, «самості». Природжені тенденції усередині колективного несвідомого, що отримали назву архетипів (персона, аніма і анімус, тінь і «Я»), є внутрішніми детермінантами психічного життя людини. Найважливішим з цих архетипів К. Юнг вважав «Я». Поєднуючи і гармонізуючи всі ці аспекти несвідомого, «Я» утворює єдність і стабільність особистості. Таким чином, завдання «Я» – інтеграція різних підсистем особистості [12].

В радянській психології можна виокремити декілька напрямів дослідження самосвідомості, зокрема: 1) становлення самосвідомості в загальнотеоретичному й методологічному аспектах (Л. Божович, Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн та ін); 2) вивчення структури самосвідомості як особливого особистісного утворення й аналізу окремих її складових, в тому числі самооцінки (І. Чеснокова, Е. Шорохова, Б. Братусь, В. Мухіна, Л. Бороздіна та ін.);

3) розгляд самосвідомості як соціально-психологічної і філософської проблеми існування й розвитку особистості (А. Бодальов, Г. Розен, І. Кон, В. Столін та ін.)

Зокрема, С. Рубінштейн розглядав особистість як «Я», яка в якості суб'єкта свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі її вчинки і свідомо переймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець. Самосвідомість – це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самого себе як істоти, усвідомлюючи світ і змінюючи його – як суб'єкта в процесі його діяльності, практичної і теоретичної, діяльності усвідомлення в тому числі [10].

В багатьох концепціях сутність самосвідомості визначається через її структуру. Зокрема, Л. Виготський вказує на те, що передумовою появи самосвідомості як вищого етапу в розвитку свідомості є розвиток процесів відокремлення себе від світу, здатності розмежовувати зовнішню і внутрішню реальність. На думку вченого, самосвідомість як самопізнання пов'язана з когнітивним розвитком і створює можливості для саморозвитку (свідомого розміркованого управління власним розвитком), «самооформлення». З позицій культурно-історичної концепції Л. Виготського, структура, тип і характер розвитку самосвідомості розкриваються через вплив соціального середовища і тому самосвідомість – це соціальна свідомість, перенесена всередину. Структуру самосвідомості Л. Виготський характеризує через: накопичення знань про себе, зростання їх зв'язності і обґрунтованості; поглиблення знань про себе, психологізація (поступове входження в образ уявленень про власний внутрішній світ); інтеграція (усвідомлення себе єдиним цілим); усвідомлення власної індивідуальності; розвиток внутрішніх моральних критеріїв при оцінюванні себе, своєї особистості, які запозичуються з об'єктивної культури; розвиток індивідуальних особливостей процесів самосвідомості [3].

На думку В. Мухіної [8] структура самосвідомості містить ланки, що складають вміст ключових переживань особистості й виступають внутрішніми чинниками рефлексії, ставлення особистості до самої себе і навколишнього світу. Первинно закладаються ті складові самосвідомості, які забезпечують емоційно позитивне ставлення індивіда до себе (воно формується людьми, особливо близькими, на ранніх етапах онтогенезу). Це початкові ланки структури самосвідомості, які можна визначити як домагання на: визнання свого «Я» як свого ім'я, своїх зовнішніх фізичних даних і своєї внутрішньої психічної сутності; соціальне визнання; статеву ідентифікацію. Це сфера споконвічних основ самосвідомості. Пізніше в онтогенезі особистості формуються ще дві ланки структури самосвідомості: психологічний час особистості (минуле, сьогодення і майбутнє) і сфера її соціального простору, яка визначає розвиток морального обов'язку людини (борг перед людьми і собою, а також формування права особи на все те, на що вона має право в сучасному світі) [8].

В. Мерлін, виокремлюючи чотири компоненти самосвідомості (свідомість свого «Я» як активності початку, свідомість тотожності своєї особистості, усвідомлення своїх психічних властивос-

тей, соціально-етична самооцінка), підкреслює їх генетичний і функціональний взаємозв'язок. Дослідник вказує, що об'єктом генетично первинної наочної свідомості є реальна дійсність, а об'єктом самосвідомості є власна особа як суб'єкт діяльності, тому основні функції самосвідомості – розвиток і удосконалення себе – здійснюються суб'єктом не ізольовано, а в поєднанні із пізнанням зовнішнього світу [7].

Таким чином, з позицій психологічного аналізу самосвідомість є складним психічним процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних «образів» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – поняття власного Я. Внаслідок розгортання актів самосвідомості в часі воно стає все складнішим і в міру збільшення кількості образів, які інтегруються в понятті про саму себе, формується досконаліший, глибший і адекватний образ власного Я.

В. Столін запропонував концепцію рівневої будови самосвідомості, яка заснована на врахуванні характеру активності людини, в межах якої формується образ Я і діє самосвідомість [11]. За вихідну ознаку дослідник приймає відмінність змісту Я-образу (знання або уявлення про себе, в тому числі й у формі оцінки вираження тих чи інших рис) і самоставлення. Останнє – це переживання, відносно стійке відчуття, що пронизує самосприйняття і Я-образ. У змісті Я-образу В. Столін виокремлює найважливіші утворення: 1) знання про ті загальні риси і характеристики, які об'єднують суб'єкта з іншими людьми, – приєднуючи складову «Я-концепції», або систему самоідентичності, і 2) знання, які виділяють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, – диференціюючи складову «Я-концепції». Останнє надає суб'єкту відчуття своєї унікальності та неповторності [11].

Водночас, виокремлюючи «Я» в структурі психіки, вчені по-різному характеризують його як: неповторність особистості, наслідок виокремлення людиною себе із навколишнього середови-

ща, «потенційний регулятор» психічної діяльності особистості, певний «морально-світоглядний стрижень особи» тощо. Можна виокремити основні концептуальні підходи, які ввели в наукових обіг категоріально-понятійний ряд, в межах якого сьогодні вивчається Я-концепція. Це основоположний підхід У. Джемса; символічний інтеракціонізм Ч. Кулі, Дж. Міда; соціально-когнітивний підхід А. Бандури, У. Мішела; уявлення про ідентичність Е. Еріксона й феноменалістична психологія К. Роджерса та А. Маслоу.

Український дослідник М. Боришевський [2] розглядає «образ Я» як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення людини до себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань в процесі життєдіяльності; як рівень самосвідомості, при якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості. Таке розуміння лежить в основі багатьох підходів, які розглядали Я-концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про самого себе, тобто визначали *Я-концепцію як результат самосвідомості*.

Висновки та перспективи. Узагальнення наукових підходів до розуміння самосвідомості та Я-концепції особистості дає змогу розглядати Я-концепцію як найвище утворення самосвідомості та результат її розвитку; як систему уявлень суб'єкта про самого себе та своє особистісне ядро; як максимально індивідуалізовану, складну систему, що містить такі взаємопов'язані компоненти: 1) когнітивний (самопізнання, самоусвідомлення), 2) емоційно-ціннісний (самооцінка, самоставлення), 3) регулятивний (Я-поведінка, саморегуляція). Оскільки Я-концепція включає в себе як модальне, реальне, так і ідеальне «Я», до якого додаються соціальні «Я», що проявляються в різних актах взаємодії і відносинах з іншими, то, будучи динамічним утворенням, Я-концепція здатна змінюватися, ускладнюватися й розвиватися протягом усього життя, що потребує врахування її вікових особливостей на всіх етапах онтогенезу для формування психологічної зрілості особистості.

Список літератури:

1. Бернс Р. Что такое Я-концепция // Психология самосознания: хрестоматия / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара, 2003. – С. 333–393.
2. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Боришевский Мирослав Иосифович. – Киев, 1992. – 77 с.
3. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Психология развития человека / Л. С. Выготский. – Москва, 2005. – С. 11–178.
4. Декарт Р. Рассуждение о методе // Сочинения: в 2 т. / Р. Декарт. – Москва, 1989. – Т. 1. – С. 250–296.
5. Джемс У. Личность / У. Джемс // Психология личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея. – Москва, 1982. – С. 35–41.
6. Кант И. Критика чистого разума // Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – Москва, 1964. – Т. 3.
7. Мерлин В. С. Психология индивидуальности // Избранные психологические труды / В. С. Мерлин; под ред. Е. А. Климова. – Москва; Воронеж, 1996. – С. 35.
8. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина. – Москва; Воронеж: МОДЭК, 1999. – 180 с.
9. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г. Олпорт; [пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – Москва: Смысл, 2002. – 286 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 676 с.
11. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – Москва: Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
12. Юнг К.-Г. Структура психики и процесс индивидуации / К.-Г. Юнг. – Москва: Наука, 1996. – 269 с.

Демчук О.А.

Уманский государственный педагогический университет
имени Павла Тычины

«Я-КОНЦЕПЦИЯ» КАК ПРОДУКТ РАЗВИТИЯ САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье обобщены и систематизированы научные подходы к пониманию Я-концепции личности как продукта развития ее самосознания и важного фактора детерминации поведения. Проанализирована динамика исследовательских подходов к изучению сознания и самосознания. Рассмотрена структура и уровневое строение самосознания личности. Обобщены теоретические взгляды о сущности Я-концепции и Я-образа как результата субъективного отражения человеком самого себя. Указано на необходимость рассмотрения Я-концепции как динамического образования, которое способно меняться, усложняться и развиваться в течение всей жизни.

Ключевые слова: Я-концепция, Я-образ, личность, сознание, самосознание, саморегуляция.

Demchuk O.A.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

«SELF-CONCEPTION» AS A PRODUCT OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY'S SELF-CONSCIOUSNESS

Summary

In the article it was generalized and systematized scientific approaches to understanding of self-conception of a personality as a product of development of his/her self-consciousness and an important factor of behavior determination. It was analyzed the dynamics of research approaches to studying consciousness and self-consciousness. We have examined the structure and leveled constitution of self-consciousness of a personality. It was generalized theoretical views on the nature of self-conception and self-image as a result of subjective self-reflection of a person. It was indicated the necessity of consideration of self-conception as a dynamic formation which may change, become complicated and develop during the whole life-time.

Keywords: self-conception, self-image, personality, consciousness, self-consciousness, self-regulation.